

daad en gedachte

ORGAAN GEWIJD AAN DE PROBLEMEN
VAN DE ZELFSTANDIGE ARBEIDERSSTRIJD

30-ste JAARGANG, NUMMER 7/8, JULI /AUGUSTUS 1994

DAAD EN GEDACHTE

Bij elke bijzondere handeling gaat het denken aan het doen vooraf. Bij het handelen van klassen of massa's blijkt de betekenis van het handelen pas achteraf. Hier gaat de daad vooraf aan het begrip.

Theo Maassen

ORGAAN GEWIJD AAN DE PROBLEMEN VAN DE ZELFSTANDIGE ARBEIDERSSTRIJD

GEEN VASTE ABONNEMENTSPRIJS

DE UITGAVE ZAL WORDEN BEKOSTIGD UIT
VRIJWILLIGE BIJDAGEN

Redactie en administratie:
Schouw 48-11
8232 BD Lelystad
Postgiro 30 76 95

W O O R D V O O R A F

Wat de lezer hier aantreft zijn twee teksten van Anton Pannekoek die allebei handelen over de betekenis van Joseph Dietzgen, de duitse arbeidersfilosoof die leefde van 1828 tot 1888 en die, nadat zijn tijdgenoten Karl Marx en Friedrich Engels hadden aangetoond dat de ideeën in ons hoofd uit de maatschappij stammen, zich bezig hield met de vraag hoe deze ideeën in ons hoofd worden gevormd. Anders dan zijn leermeesters Marx en Engels onderzocht Dietzgen niet de inhoud van het denken, maar het denken zelf, waarbij hij echter niet in gebreke bleef ook op de inhoud nader licht te werpen.

De hier afgedrukte teksten hebben met elkaar het onderwerp gemeen en wat zij eveneens gemeen hebben is de heldere wijze waarop Pannekoek de opvattingen van Dietzgen uiteenzet, toelicht en populariseert. Niettemin bestaan er tussen deze twee opstellen van Pannekoek grote verschillen.

Dat is niet verwonderlijk. Tussen de verschijning van beide stukken ligt ongeveer een kwarteeuw. De opvattingen van Pannekoek hebben in die periode - gevolg uiteraard van de maatschappelijke veranderingen - belangrijke wijzigingen ondergaan.

Het eerste opstel, *Dietzgen's werk* getiteld, werd geschreven begin 1913 en verscheen oorspronkelijk in april van dat jaar in het duitse sociaaldemocratische tijdschrift *Die Neue Zeit*. Pannekoek behoorde toentertijd tot de 'linkervleugel' van de sociaal-democratie, waartoe onder anderen in Duitsland ook Rosa Luxemburg en (de hier te lande minder bekende) Johan Knief behoorden en waartoe in Nederland Herman Gorter zich rekende. Al direkt in de aanhef van deze tekst toont Pannekoek zich heel duidelijk wat men een radicaal sociaaldemocraat kan noemen: iemand die verstaat van reformisme en revisionisme, iemand die de opvattingen van Marx deelt, maar dat dan wel op een wijze die typerend is voor de stroming waartoe hij moest worden gerekend.

Dietzgen, zo leest men daar, "hoort naast Marx en Engels als derde in de rij van de grondleggers van de socialistische wetenschap thuis, heeft als zelfstandig onderzoeker meegebouwd aan de grondslagen van de wetenschap waarop de socialistische arbeidersbeweging stoelt." Dat is een karakterisering die overeenkomt met de kijk die het zich

op Marx beroepende deel van de sociaaldemocratie van het begin af aan heeft gedemonstreerd. Die kijk komt neer op een interpretatie van Marx' onderzoekingen die wij onmogelijk kunnen onderschrijven.

De arbeidersbeweging stoelt niet op de een of andere wetenschap, maar het wetenschappelijk werk van Marx (en anderen) is de theoretische samenvatting van een sociale werkelijkheid, waartoe de kapitalistische produktiewijze en de daarmee verbonden klassentegenstellingen behoren. Zoals Pannekoek het in 1913 formuleerde zouden wij het bepaald niet willen formuleren. Wij zijn het al evenmin eens met zijn, even verderop aan te treffen, uitspraak, dat "de concrete wetenschap van de maatschappij onontbeerlijk was voor de strijd van het proletariaat". Hiervan kan eigenlijk hetzelfde worden gezegd als wat wij zopas al hebben betoogd. Niet de wetenschap was onontbeerlijk voor de strijd van het proletariaat, maar de strijd van de arbeiders en de werkelijk bestaande en tot uiting komende klassentegenstellingen maakten eerst een concreet inzicht in het wezen van het kapitalisme mogelijk.

Dit soort opmerkingen van Pannekoek is volstrekt begrijpelijk omdat hij uiteraard een kind van zijn tijd was en eerst met het voortschrijden van de tijd zich andere inzichten baan braken. Dat zijn toenmalige zienswijze ook zijn kijk op Dietzgen heeft beïnvloed spreekt vanzelf. Maar desondanks blijven wij - met dit alles rekening houdend - zijn opstel van betekenis en waardevol vinden.

Aan de tweede tekst die wij hier afdrukken hebben wij weinig toe te voegen. Hij bestaat uit de volledige inhoud van een aan Dietzgen gewijd hoofdstuk van Pannekoek's boek *Lenin als filosoof*. Dat boek verscheen in 1938 (onder het pseudoniem J. Harper) en is later nog diverse malen herdrukt. Toen hij dat boek schreef was Pannekoek al lang geen sociaaldemocraat meer en van sociaaldemocratische interpretaties vindt men in die tekst dan ook geen spoor. Het boek is één doorlopende kritiek op het zogenaamde 'marxisme' van Lenin, die - gezien de russische maatschappijverhoudingen - Marx verkeerd interpreteren m o e s t en als gevolg daarvan ook Dietzgen niet goed begrijpt.

Voor de eerste tekst (*Dietzgen's Werk*) maakten wij dankbaar gebruik van een eerder gepubliceerde nederlandse vertaling door André van Wonderen en Kees Ypelaan. Hier en daar brachten wij enkele stijlverbeteringen aan. Hun notenapparaat benutten wij slechts ten dele.

Hoewel er van het oorspronkelijk in het duits verschenen boek tegen Lenin een nederlandse uitgave bestaat, gaven wij er de voorkeur aan de duitse tekst opnieuw te vertalen. De bestaande hollandse vertaling van *Lenin als filosoof* bevat passages die niet in het duitse origineel voorkomen, terwijl passages die wél in de duitse tekst staan in de hollandse vertaling zijn weggelaten!.

DIETZGENS WERK

[In april 1913 gepubliceerd in: Die neue Zeit, Jrg. 31, nr. 27, pag. 37-47]

Toen enige weken geleden de dertigjarige sterfdag van Marx in de socialistische pers herdacht werd, kon met recht worden benadrukt, hoezeer momenteel overal de bevrijdingsstrijd van het proletariaat door de geest en de naam van Marx wordt beheerst. Het huidige socialisme steunt in al zijn daden en uitingen bewust op de wetenschap, die we aan Marx danken, als op een grondslag, en iedere richting beroept zich op Marx, zij het op een wijze, waarbij ze tracht boven hem uit te gaan. Datzelfde kan niet van Joseph Dietzgen worden gezegd, sinds wiens dood op 15 april vijfentwintig jaren verstreken zijn. Nog voor een tiental jaren moest op vooral zijn betekenis voor het wetenschappelijk socialisme als op iets nieuws worden gewezen, en eerst in dit laatste jaar heeft de opvatting zich doorgezet, dat Dietzgen naast Marx en Engels als derde in de rij van de grondleggers van de socialistische wetenschap thuishoort, dat hij als zelfstandig onderzoeker meegebouwd heeft aan de grondslagen van de wetenschap, waarop de socialistische arbeidersbeweging stoelt.

De tegenstelling, die tussen de persoonlijkheden van Marx en Engels enerzijds, van Dietzgen anderzijds bestaat, komt ook in hun geschriften tot uiting; juist omdat zij geheel verschillende persoonlijkheden waren, wier denken en streven op volledig verschillend gebied lag, konden zij elkaar aanvullen. Marx was de strijder en de geleerde, Dietzgen was de filosoof. Marx verenigde op zeldzame wijze in zich de hartstocht van de revolutionaire strijder en de genialiteit van de objectieve wetenschappelijke onderzoeker; daardoor kon hij de concrete wetenschap van de maatschappij opbouwen, die onontbeerlijk was voor de strijd van het proletariaat. Dietzgen was geen strijdersnatuur; hij was het type van de praktische - in tegenstelling tot de wereldvreemde - filosoof, die de praktijk van de grote wereldbeweging volledig in zich opneemt, niet om zichzelf er in te mengen, maar omdat zij hem tot materiaal diende, waaruit zich in alle rust zijn filosofische wereldbeschouwing ontwikkelde; zo kon hij de filosofie opbouwen, de wetenschap van de geest, die de door Marx opgebouwde wetenschap aanvulde en ondersteunde.

Over de vraag, welke betekenis het levenswerk van Dietzgen toekomt, welke plaats het ten opzichte van de proletarische strijd, ten opzichte van het wetenschappelijk socialisme en ten opzichte van de verschillende socialistische richtingen inneemt, is in de laatste jaren dikwijls heftig gestreden. Terwijl hem van één kant iedere zelfstandige betekenis ontzegd werd, omdat aan het Marxisme door de filosofie niets toe te voegen zou zijn (Plechanow)¹, werd van de andere kant zijn leer onder de naam "Dietzgenis-

---

1) Georg W. Plechanow (1856-1918); vooraanstaand theoreticus van de Russische sociaal-democratie. Zie: Fundamentele vraagstukken van het Marxisme (oorspr. Russ. 1908). Moskou: Progres, 1975, p. 12. Hij spreekt hier over de pogingen het Marxisme te verenigen met burgerlijke filosofieën, "met Kant, met Mach, met Avenarius, met Ostwald en de laatste tijd ook met Joseph Dietzgen. De filosofische opvattingen van de laatste zijn overigens geheel onafhankelijk van burgerlijke invloeden ontstaan en zijn in belangrijke mate verwant aan de filosofische denkwijze van Marx en Engels. Hun denkwijze beschikt echter over een onvergelijkelijk harmonischer en rijkere inhoud en laat zich alleen al om die reden met behulp van Dietzgens leer niet aanvullen, maar hoogstens wellicht populariseren."

me” in een zekere tegenstelling tot het van iedere filosofische helderheid gespeende “engere” marxisme gebracht (Untermann).² Beide opvattingen moeten als onhoudbaar worden aangemerkt. De filosofische leringen van Dietzgen vormen een organisch geheel met het totale Marxisme, waarmee ze onverbrekkelijk vergroeid zijn; zij konden slechts op de basis van de maatschappijleer van Marx ontstaan. Zij vormen evenwel ook in dit marxisme, in dit bijeenhorende totaal van wetenschappen, die het socialisme dragen, een noodzakelijk deel en vullen de van Marx zelf stammende verworvenheden wezenlijk aan.

Men behoeft zich ten bewijze van het feit, dat Dietzgen zijn leringen slechts op de basis van de marxistische leringen kon opbouwen, niet eens op de vele plaatsen in zijn geschriften te beroepen, waar hij uitdrukkelijk beklemtoont, dat in de kiem de nieuwe filosofie reeds in de stellingen van Marx is vervat. Het vloeit ook voort uit de aard van hun wetenschappelijke prestaties zelf. Filosofie in onze moderne zin van kennisleer is de theorie van het denken en weten, de wetenschap van de wetenschap. Juist zoals de feiten van de werkelijke wereld het materiaal van de wetenschappen vormen, welke ze theoretisch samenvatten, zo vormen deze wetenschappen zelf en hun praktijk, vormt het menselijk weten en denken als zodanig weer het materiaal van de filosofie. Iedere belangrijke uitbreiding van het weten, iedere ommekeer van het denken moet daarom ook de filosofie ten diepste beïnvloeden, doordat haar nieuwe belangrijke materialen, vergelijkbaar met nieuw ontdekte feiten in de natuurwetenschap, worden toegevoerd. Een dergelijke uitbreiding, een dergelijke ommekeer van geweldige betekenis was de nieuwe maatschappijleer van Marx, die we als historisch materialisme aanduiden.

Het historisch materialisme verklaart, dat de bewegende krachten van de historische ontwikkeling in de produktiekrachten te vinden zijn; de ideeën, het denken en willen van de mensen, die we als onmiddellijke drijfkrachten waarnemen, worden zelf door de materiële levensverhoudingen, namelijk door de produktieverhoudingen bepaald*. Dat alle kennis uitgaat van de ondervinding van de materiële wereld en dat er buiten deze ondervinding geen werkelijk weten bestaat, dat was als uitdrukking van de verworvenheden van de natuurwetenschap reeds eerder vastgesteld; daarnaast bleven er echter nog altijd andere ideeën en opvattingen in het mensenhoofd, die men een bovennatuurlijk karakter toeschreef, omdat hun maatschappelijke oorsprong niet bekend was. Marx' wetenschap van de maatschappij veegde dit aan de kant; alle ideeën in het mensenhoofd stammen uit het materiaal, dat de omringende wereld van de natuur of de maatschappij hen biedt. In de zin “Het maatschappelijk zijn van de mensen bepaalt hun bewustzijn”, die de grondstelling van het historisch materialisme verwoordt, is inderdaad een nieuwe filosofie in de kiem vervat; men behoeft hem slechts in deze vorm uit te drukken: “Alles, wat in het mensenhoofd is, al het geestelijke, stamt uit de werkelijke wereld daarbuiten”, om dat helder in te zien. Hij heeft dus een dubbele betekenis;

---

2) Dietzgenisme; reformistische stroming binnen de Duitse en later ook Amerikaanse sociaaldemocratie, toegespitst op de filosofie; aangevoerd door Joseph Dietzgens zoons Eugen en Ernst Untermann.

* Juist deze uitdrukking “bepalen” is gebruikt om er een mechanistische visie onder te schuiven. In Marx' tijd had het Duitse woord “bestimmen” (bepalen) nog dezelfde betekenis als “bedingen” (veroorzaken, teweeg brengen); het kreeg de mechanistische betekenis eerst onder invloed van het opkomend Duits vulgair-materialisme. [noot van A. Pannekoek]

als theoretische stelling van de maatschappijwetenschap berust hij op de ervaring van de maatschappelijke feiten; maar tegelijkertijd gaat hij als filosofische stelling, die de verhouding van denken en zijn verwoordt, ver over de grenzen van deze ervaring heen en geeft de vaste, onwankelbare zekerheid, die in de stelling ligt, dat er geen wonderen kunnen bestaan. Omdat alles, wat in de mensenwereld geschiedt, door het mensenhoofd heen moet gaan, moet de wetenschap van de maatschappij tegelijk wetenschap van de geest zijn. Maar deze wetenschap van de geest is door Marx niet uitgewerkt, daarentegen slechts in een paar zinnen uitgedrukt; zij was als het ware "tussen de regels" te lezen, zoals Dietzgen in 1867 aan Marx schreef.

Deze wetenschap van de geest heeft Dietzgen op grondige en heldere wijze uitgewerkt en uiteengezet. Daarbij moest hij naar twee kanten verder gaan dan de korte formulering van Marx. De volledige afhankelijkheid van de geest van de materiële wereld, die in Marx' maatschappijleer de maatschappelijke en natuurlijke omgeving van de mensen is, moest in de algemenere lezing van een afhankelijkheid van de mensengeest van de wereld als geheel worden gebracht. De betekenis van deze kant van zijn leer, die hij zelf in vooral zijn tweede grotere geschrift "Das Acquisit der Philosophie"³ uiteenzet en die door enkele van zijn leerlingen als "kosmische totale samenhang" en "werelddialektiek" voor alles als een grote verdienste wordt benadrukt en tegenover de bekrompenheid van het eigenlijke marxisme wordt gesteld, bestaat meer in een wonderlijke helderheid, die hij over de grondbegrippen van de filosofie verspreidt, dan in een uitbreiding van de wetenschap.

Veel belangrijker is de andere, niet formele, maar wezenlijke uitbreiding van de theorie van Marx. Het historisch materialisme had vastgesteld, *dat* het bewustzijn door het zijn wordt bepaald; het zei, dat voor de ideeën geen andere bron dan de werkelijke (zogenaamde materiële) wereld te vinden moest zijn en dat de gehele inhoud van de geest uit de buitenwereld stamt. Maar daarmee is over het *hoe* nog niets gezegd; veeleer is op deze grondslag eerst de vraag naar het hoe mogelijk. De werking van de buitenwereld gaat het hoofd binnen en vormt daar gedachten, ideeën, begrippen; deze zijn verschillend van de dingen erbuiten, maar waarin bestaat het onderscheid? De geest heeft geen ander materiaal dan de indrukken van de wereld; deze neemt hij op en vormt ze om tot *iets anders*, tot iets geestelijks, zelfs tot gedachten en begrippen; wat nu doet hij daarbij en waarin bestaat zijn bezigheid, zijn wijze van werking? Met deze vraag naar de aard, naar het wezen, van de speciale werkwijze van de menselijke geest heeft Marx zich niet beziggehouden. Voor de maatschappijleer voldeed het bewijs vanwaar de geest zijn inhoud heeft, namelijk dat hij het slechts uit de werkelijke wereld heeft. Daarbij bleef de vraag open wat de inhoud van de geest zelf is en wat zijn betrekking tot zijn materiaal is. Dit probleem heeft Dietzgen opgelost. In zijn eerste geschrift *Das Wesen der menschlichen Kopfarbeit*⁴ zette hij uiteen, dat het denkvermogen uit de oneindige hoeveelheid van concrete verschijnselen het gemeenschappelijke, blijvende, het algemene afzondert en zijn begrippen en ideeën in vaste, gestolde vorm neerlegt. De begrippen drukken altijd het algemene van de in hen uitgebeelde werkelijkheid uit; de geest is het orgaan van het algemene, het verstand is het vermogen, om uit het bijzondere het algemene te halen. Marx had uiteengezet, hoe de wereld, de maatschappij, de economie werkt, wanneer zij op het mensenhoofd inwerkt en hem een

---

3) Acquisit = aanwinst.

4) Het wezen van de menselijke hoofdarbeit.

bepaalde inhoud geeft. Dietzgen zette uiteen, hoe de geest zelf werkt, wanneer hij deze inhoud zijn bijzondere geestelijke vorm geeft. Marx heeft het wonder uit het maatschappelijk gebeuren gebannen, toen hij de denkende, ervarende, behoeftige, handelende mensen in het middelpunt van de wereld plaatste; al het gebeuren is wisselwerking tussen mensen en wereld. Uit de wereld dringen bij de mensen de indrukken en lichamelijke behoeften binnen, en vanuit de mensen werken omgekeerd ideeën en doelen door middel van hun daden op de wereld in en veranderen haar. Slechts één leemte blijft er in deze gesloten cirkel: wat het mensenhoofd binnen gaat, is iets anders, dan wat er uitkomt. Marx heeft vastgesteld, dat, wat er uit komt, slechts een omvorming, een uitdrukking is van datgene, wat er binnen ging: maar wat er eigenlijk in dit hoofd gebeurt, hoe uit datgene, wat er binnen ging, het andere wordt gevormd, dat er uit komt, dat kon alleen de uitgewerkte wetenschap van de geest, de kennistheorie, tonen, hetgeen Dietzgens werk is.

De betekenis van Dietzgens werk was niet tot de sociale wetenschap beperkt. Wat hij bood, was een wetenschap van het denken, een *theorie van de wetenschap*.⁵ De toonbeelden van hoogontwikkelde wetenschap waren echter de natuurwetenschappen; bij hen had het systematische denken de schitterendste trofeeën behaald; ze waren de meest trotse verworvenheden van de menselijke geest. Een nieuwe grondige denkleer moest voor alles hier toepassing vinden, als theorie, waarvoor ze de praktijk leverden, en die dus tegelijk als hun criticus optrad, waar zijzelf boven hun eigen praktijk uit tot een soort primitieve theorie waren gekomen. De natuurwetenschap had de robuuste dingen van de alledaagse praktijk versplinterd tot molekulen en atomen met ongewone absolute eigenschappen; zij waren de eigenlijke wezens van de wereld. Tussen hen werkten krachten, die als geheimzinnige kobolden hun bewegingen stuurden en tot oorzaken van alle verschijnselen werden. Achter de voor ons zichtbare wereld van de verschijnselen zag de wetenschap een andere, de eigenlijke wezenlijke wereld van de stoffen en krachten, de atomen en hun bewegingen, uit wier eenvoudige wetten zij de verschijnselen verklaarde.

Deze schepping lichtte Dietzgen met zijn denkleer door. Hij toonde aan, hoe ook hier de werkzaamheid van het wetenschappelijke denken slechts uit het afleiden van het algemene uit het bijzondere bestaat. Het algemene, dat de wetenschap ons in haar begrippen aanwijst, is echter niet een diepere inhoud van de wereld, die als haar wezen, als iets werkelijks aan de verschijnselen ten grondslag ligt; het bestaat slechts in ons hoofd als abstractie. Oorzaken zijn produkten van de geest, die als het algemene uit de

---

5) "Het is in het geheel geen filosofie meer, maar een eenvoudige wereldbeschouwing, die niet tot taak heeft een aparte wetenschap van de wetenschap te zijn, maar in de werkelijke wetenschappen zijn deugdelijkheid en praktische bruikbaarheid waar te maken. De filosofie is hier dus "opgeheven", d.w.z. "zowel overwonnen als bewaard"; overwonnen wat haar vorm betreft, bewaard wat betreft haar werkelijke inhoud." Friedrich Engels, *Anti-Dühring*. Moskou: Progres, 1978. Veel beter is de formulering van Joseph Dietzgen (*Het wezen van de menselijke hoofdarbeid*, 3e dr., p. 8): "Inderdaad, de filosofie bezit een geschiedenis, een geschiedenis niet slechts in de zin van een reeks mislukte proeven, maar ook een geschiedenis in de zin van een levende ontwikkeling. Maar het is niet het onderwerp, niet het gezochte logische wereldsysteem dat zich met haar ontwikkelt, doch de *methode*." Het spreekt voor zich dat deze "methode" tevens een *algemene* theorie van het denken omvat.

concrete werkingen worden gevormd. De scheiding van oorzaak en werking is een formaliteit van het verstand, maar een noodzakelijke. Krachten zijn abstracte samenvattingen van het algemene in een reeks van verschijnselen. Het blijvende ding, het wezen van het ding, dat achter de wisselende verschijningen van het praktische ding zou staan, bestaat slechts als abstract gedachtending in ons hoofd. "Verschijnselen verschijnen, da's alles." En zo ontpoppen de atomen zich natuurlijk ook - waarop Dietzgen zelf niet in het bijzonder ingaat - als gedachtendingen, niet in de zin van fantasieën, maar van abstracties, die voor de uitbeelding van de werkelijke verschijnselen dienen; zo is het verklaarbaar, hoe zulke klaarblijkelijk met onmogelijke attributen (zoals bijvoorbeeld volkomen elasticiteit) uitgeruste dingetjes toch als "verklaringen" een zo nuttige rol in de natuurkunde konden spelen.

Dietzgens uiteenzettingen, die reeds in 1869 verschenen, zijn, voorzover bekend, volledig buiten het gezichtsveld van de natuuronderzoekers gebleven. Vanuit hun eigen behoeften hebben deze zich later langzamerhand tot overeenkomstige beschouwingen opgewerkt. Toen *Kirchhoff*⁶ over de mechanica zei, dat het zijn opgave was, de bewegingen in de natuur zo eenvoudig en volledig mogelijk te "beschrijven" - in plaats van door krachten te "verklaren", zoals de oude zegswijze luidde -, ontving hij aanvankelijk een stug schouderophalen; maar enkele decennia later was dezelfde zegswijze reeds voor iedere wetenschap en alle verschijnselen gemeengoed geworden. In de tachtiger jaren verscheen van de Amerikaan *Stallo*⁷ een scherpe kritiek op de natuurkundige theorie, waarbij vooral de mechanische warmtetheorie, die de warmteverschijnselen vanuit de bewegingen van de molekulen verklaart, er slecht af kwam. Voor alles zijn het evenwel de geschriften van *Ernst Mach*⁸ geweest, die sinds de tachtiger jaren steeds sterker het denken van de natuurkundigen hebben beïnvloed. Hij hief het met een wezen belaste zijn van de dingen op, doordat hij er op wees, dat ze slechts gedachtensymbolen zijn voor bepaalde complexen van elementen (elementaire verschijnselen), die in grote stabiliteit telkens tezamen voorkomen. Omdat ze juist voor de mensen in hun praktijk belangrijk waren, werden ze met bijzondere namen aangeduid, waarbij van de kleinere voortdurende veranderingen werd afgezien. "Het ding is een abstractie, de naam een symbool voor een complex van elementen, waarbij we van hun verandering afzien." Het eigenlijk reële van de wereld, de elementen, waaruit zij is opgebouwd en waaruit we alle begrippen, ook de dingen vormen, zijn de tonen, kleuren, drukkingen, ruimten, tijden, die we gewoonlijk als ervaringen aanduiden. De grondslag van deze begripsvorming evenals alle theoretische, wetenschappelijke bezigheid is de "economie van het denken". Alle wetenschap heeft ten doel, "ervaringen te vervangen of *op te sparen* door nabootsing en uitbeelding van feiten in gedachten". In het ding "tafel" is een hele massa van de meest uiteenlopende waarnemingen en ervaringen als ook verwachtingen over verdere ervaringen samengevat; de wet van de zwaartekracht vervangt voor mij een enorme hoeveelheid van de meest uiteenlopende verschijnselen van bewegende en rustende dingen, bespaart me de moeite, ze allemaal in het hoofd te bewaren en bepaalt mijn verwachtingen over toekomstige verschijnselen. De hele

---

6) Gustav R. Kirchhoff (1824-1887); Duits natuurkundige en theoloog; bekend door zijn onderzoek op het gebied van de thermodynamica.

7) John B. Stallo (1823-1900); Amerikaans natuurkundige en filosoof.

8) Ernst Mach (1823-1916); Oostenrijks natuurkundige en filosoof, wegbereider van o.a. de relativiteitstheorie.

wiskunde is een ontzaglijke ontlasting van de hersenen, aangezien door de eenvoudige abstracte rekenregels, die men in het hoofd bewaart, het aftellen en meten in ieder afzonderlijk praktisch geval onnodig wordt. Dit beginsel van de economie bepaalt ook de verhouding van oorzaak en werking, die we ter beklemtoning van bijzonder belangrijke en opvallende verbanden gebruiken; in de natuur bestaan er geen oorzaken en werkingen, alleen in de abstractie. De "krachten" zijn slechts overblijfsels van het oude fetisjisme uit de theologische periode van de wetenschap.

De grote overeenstemming van de beschouwingen van Mach, die onder de natuurkundigen steeds meer aanhang vinden, met de eerdere uiteenzettingen van Dietzgen moet ieder opvallen; en het is een treffend bewijs voor de verhelderende macht van de socialistische wereldbeschouwing en maatschappijwetenschap, dat zij Dietzgen ertoe in staat stelden, op de helderst denkende natuuronderzoekers zo ver vooruit te lopen. De verwantschap tussen Mach en Dietzgen is reeds verscheidene jaren geleden op deze plaats door Friedrich Adler voortreffelijk benadrukt⁹; men heeft zelfs, in de eerste plaats onder Russische wetenschapsmensen, Mach in de nauwste samenhang met het marxisme willen brengen en het "machisme" als het ware als een proletarische filosofie bij het gebouw van de socialistische wetenschap willen aanbouwen. Daarom is het op z'n plaats, hier ook op de verschillen te wijzen. Niet in die zin, dat ze elkaar zouden tegenspreken en dat er over gestreden zou moeten worden wie gelijk had en wie ongelijk. Maar in de zin, dat Dietzgen en Mach zich op verschillend terrein bewegen, van meet af aan uit een verschillend milieu komen en daarom verschillende doelen hebben. Hun werken kunnen daarom niet samenvallen, maar alleen daar, waar ze elkaar raken, vormt hun overeenstemming een mooie wederzijdse bevestiging.

Dietzgen is in heel zijn wezen de socialistische filosoof; hij wil niets dan het denk-instrument, dat we in het hoofd hebben, grondig leren kennen en verhelderen. Daarentegen ligt de betekenis van Mach eerstens in het onderzoek van de geschiedenis van de wetenschap en van de methode van het wetenschappelijk onderzoek. Hier heeft hij, zonder het als zodanig te kennen, het beginsel van het historisch materialisme toegepast. De geschiedenis van de wetenschap is voor hem niet de opeenvolging van grote mannen, die dankzij hun genialiteit grote ontdekkingen tevoorschijn toveren; de problemen die uit de praktijk van het leven naar voren komen, worden met de denkmethoden van alledag stap voor stap overwonnen, doordat telkens het beginsel van de economie, het uitsparen van overbodige hersenarbeid, maatgevend blijft; wat we tijdens de voltooiing als wonderbaar gedachtending, als meest volkomen, van iedere materialiteit losgemaakte abstractie aangapen - zoals bijvoorbeeld de voortbrengsels van de wiskunde - wordt ons hier in zijn geleidelijke historische ontwikkeling uit praktische ervaring getoond. Op deze wijze is het werk van Mach wezenlijk anders dan Dietzgens werk. Mach laat het doel van de wetenschap, de economie van het denken, zien; hij toont, waartoe het denkinstrument moet dienen, wat het moet presteren en hoe het praktisch, in de historische ontwikkeling van de wetenschap, deze prestatie daadwerkelijk volbracht. Dietzgen toont de innerlijke bouw, het wezen van dit denkinstrument en hoe het innerlijk actief is en werkt. Zo vullen zij elkaar aan; van verschillende beginpunten uitgaand, de een als geleerde, de wetenschappelijke methode historisch toetsend, de ander als filosoof het menselijk denken zonder meer onder-

---

9) Friedrich Adler (1879-1960); Oostenrijks sociaaldemocraat: publiceerde over de verhouding van natuurwetenschap en filosofie en over de relativiteitstheorie.

zoekend, komen ze tot dezelfde verheldering van de wetenschappelijke groundbegrippen.

Mach is geen filosoof of beter - want zijn werk heeft het wezen van de kennis aanmerkelijk verhelderd, en in zijn duidelijkheid is hij een echte wijsheidzoeker zoals de meeste vakfilosofen -, hij wil geen filosoof zijn. In het voorwoord tot zijn werk *Erkenntnis und Irrtum* (Kennis en dwaling) verklaart hij uitdrukkelijk, dat hij geen filosoof, maar "slechts natuuronderzoeker" is. In de ironische buiging, die hij daarbij voor de filosofie maakt met de uitspraak, dat het land van het transcendent¹⁰ voor hem gesloten is en dat de bewoner ervan zijn weetgierigheid niet in het minst zal kunnen prikkelen, hoort men al, dat hij de filosofie niet hoog inschat, maar tegelijk, dat hij haar niet te boven is gekomen; hij bekommert zich niet om haar, zodra zij niet langer in de natuurwetenschap rondwaart. Daarentegen zocht Dietzgen juist hier zijn hoofddoel; zijn verheldering over het menselijk denken moet niet alleen in de praktijk van de natuurwetenschap, maar overal de oude metafysische¹¹ hersenspels uitroeien. Ook de van ieder vooroordeel bevrijde natuuronderzoeker kan niet de grenzen overschrijden, die zijn klassepositie afbakenen; het gebied van de maatschappelijke, zogenaamde geesteswetenschappen is hem vreemd, hij kan niet weten, of de metafysica, die hij op zijn gebied niet duldt, niet dáár haar rechtvaardiging vindt, en voor de praktijk van zijn collega's, de professoren in de ethiek, metafysica, theologie, rechtsleer en economie weet hij niet iets beters: een werkelijke wetenschap in plaats van hun voorstellingen. Daarentegen kent de marxistische socialist de materialistische maatschappijwetenschap, die op die gebieden het oude burgerlijk geloof aan geheimzinnige geesteskrachten terzijde heeft geschoven; daardoor kan hij zich als materialistisch filosoof, als criticus van de gehele burgerlijke filosofie midden in dit gebied plaatsen. Daardoor kon Dietzgen de filosofie als metafysische leer geheel en al te boven komen en haar tot een empirische wetenschap van de geest maken.

Met dit verschil van standpunt hangt ook een ander onderscheid samen. Wanneer de filosoferende natuuronderzoeker het wezen van de menselijke begrippen en abstracties verheldert, wordt hij door een praktisch doel geleid: de praktijk van het natuuronderzoek te verbeteren. Zijn kritiek van de oude natuurkundige begrippen, de dingen, krachten, wetten en oorzaken moet tegelijk een correctie zijn. De socialistische filosoof wil niet meer dan het wezen van deze begrippen, hun werkelijke zin ophelderen, omdat het hem op de verheldering van het denken in het algemeen aankomt. Beiden zeggen: Het "ding" is slechts abstractie, alleen de verschijnselen zijn werkelijk; de krachten bestaan niet werkelijk, maar zijn slechts gedachtendingen. Dan vervolgt echter de natuuronderzoeker: dus weg met dit ding, met deze krachten; laten we daar iets beters voor in de plaats zetten! Bij Stallo overheerst dit standpunt volledig; voor hem is bijvoorbeeld de verklaring van de warmte door beweging en samenbotsingen van de kleinste deeltjes eenvoudig een dwaling van de menselijke geest, die door beter filosofisch inzicht terzijde moet worden geschoven - een volkomen onhistorische

---

10) Het transcendent: begrip uit de filosofie; het de ervaring te boven gaande; in wezen de theoretisch omgevormde, onbegrepen en niet als zodanig herkende eigen beperktheid en onmacht, opgevat als een onoverwinnelijke macht buiten ons.

11) Metafysische; volgens de metafysica, de leer van het transcendent, van het onzinniglijke, "bovennatuurlijke", achter de dingen verscholen "wezen".

opvatting. Ook bij Mach treedt, zij het in veel geringer mate, deze opvatting nu en dan naar voren, bijvoorbeeld waar hij het "ding", dat de geest zich vormt, met een illusie vergelijkt en als het enige, wat ons interesseert, en dat dus ook het doel van het onderzoek moet zijn, de functionele afhankelijkheid van de elementen van elkaar bestempelt, zonder daarmee nu de oude begrippen met pek en zwavel te willen uitroeien: "Groepen van zulke elementen kunnen nog altijd als dingen (als lichamen) worden bestempeld." De socialistische kennistheoretikus staat van meet af aan op een ander standpunt; juist zijn marxistische geschiedbeschouwing heeft hem geleerd, de denkbeelden van de mensen niet als domheden, maar als uitdrukking van hun verhoudingen, als abstracties uit hun ervaring, dus als natuurlijke verschijnselen te begrijpen. Daarom behandelt hij ook hier de wetenschappelijke begrippen als natuurlijke verschijnselen, verklaart hun wezen, kritiseert slechts het metafysische streven, hen voor de wezenlijkste realiteiten aan te zien, maar denkt er niet aan, ze daarom aan de kant te schuiven. "De praktijk van het kennen moet en kan door haar theorie niet worden veranderd, maar door de theorie moet het bewustzijn slechts de zekere tred ontvangen", zegt Dietzgen. Het gebruik van zulke abstracties als dingen, krachten, warmte, elektriciteit, zwaartekracht is geen domme onkunde, maar een noodzakelijke daad van de onderzoekende mensen; het kan slechts daarom gaan, bepaalde abstracties door betere abstracties te vervangen, hetgeen niet door de een of andere filosofie, maar door de praktijk van de bijzondere wetenschap wordt bepaald. De mechanische warmtetheorie was gerechtvaardigd, omdat het een groot feitengebied goed samenvatte en op voor ons vertrouwde verschijnselen terugvoerde, ze heeft zelfs onbekende verschijnselen juist zien. Of ze nu beter door een andere theorie kan worden vervangen, dat maken de natuurkundigen uit; maar wat ook op haar plaats komt, zal net zo goed een gedachtending, een abstractie zijn. Wie haar echter, zoals Stallo, als een metafysische monsterachtigheid voorstelt, omdat ze met onmogelijke, absoluut harde kogeltjes opereert, die toont daarmee, dat hij het wezen en de onontbeerlijkheid van de wetenschappelijke abstracties niet doorziet, die zit op dezelfde wijze nog vol met metafysica, zoals de burgerlijke atheïst in zijn bestrijding van de religie nog vol met theologie zit. Hier wordt duidelijk, hoe de socialistische filosoof, juist door het grotere gebied dat hij overziet, in de helderheid over de grondvragen, zelfs de filosofische natuuronderzoekers die hem het meest nabijstaan, nog overtreft.

Daarbij is het zeker niet overbodig, om nog nader op een ander punt te wijzen, waar Dietzgen verder gaat dan de natuuronderzoekers. Zij kunnen nooit meer dan het theoretische denken verhelderen; zij kennen slechts de mensen, die als weetgierige en onderzoekende waarnemers de natuur tegemoet treden. Maar deze kant van het menselijk wezen is slechts een deel van het geheel, een middel tot andere doelen. De mens is in de eerste plaats een behoeftig, willend, handelend wezen. Over deze kant weet het natuuronderzoek niets, het socialisme echter des te meer. En het is niet de geringste van Dietzgens prestaties, dat hij ook dit gebied van het "praktische verstand" binnen het gebied van zijn betoog betrok en aantoonde, dat hier op het gebied van de zeden, de moraal en het recht de menselijke geest ook als orgaan van het algemene optreedt, dat uit de oneindige veelheid van concrete behoeften en noodzakelijkheden het wezenlijke, het algemene en blijvende naar voren haalt. Voor het gebied van het praktische leven, de maatschappij en de geschiedenis is zijn werk niet minder belangrijk dan voor de theorie van de wetenschap.

Uit de proletarische klassenstrijd, uit de theorie van de socialistische arbeidersbe-

weging is Dietzgens filosofie voortgekomen. Daarom ligt de vraag voor de hand, welk nut omgekeerd de arbeidersbeweging er uit heeft getrokken. Al in het begin werd naar voren gehaald, dat van een overeenkomstige betekenis als bij de economie en geschiedenisleer van Marx geen sprake kan zijn; dat toont de ervaring ook reeds. De theorie van het denken ligt verder van de onmiddellijke praktijk van de alledaagse strijd af. Haar betekenis ligt niet in een directe toepasbaarheid in de praktijk, maar - wat enigszins ook voor de leringen van Marx geldt - in de grotere helderheid van het inzicht dat het diegenen, die het in zich hebben opgenomen, brengen kan voor de behandeling van de opduikende problemen, zowel bij de theoretische strijd met de tegenstanders als met betrekking tot de eigen tactiek.

Op het eerste gezicht ligt haar waarde in haar vervollediging van de wetenschappelijke grondslagen van het socialisme. Voor een klasse als het moderne proletariaat, die haar bevrijdingsstrijd op de wetenschappelijke kennis van de wereld grondvest¹², moet iedere leemte in dit wetenschappelijk gebouw een gebrek en een zwakte zijn. Zonder Dietzgens filosofische verheldering zou zo'n leemte bestaan. De omwentelende betekenis van het marxisme lag daarin, dat het uit de geschiedenis- en maatschappijleer een wetenschap van hetzelfde karakter, dezelfde strenge wetmatigheid gemaakt heeft, als de natuurwetenschappen; zijn conclusies, die alle oude burgerlijke beschouwingen weerlegden, hadden daarom dezelfde zekerheid als de door ieder erkende wetten van de natuur. Wat moest de heersende klasse daarop antwoorden? Zij moest door haar denkers de waarde en de zekerheid van de nieuwe wetenschap als zodanig in twijfel trekken. Met haar argumenten uit de maatschappij, waarvan de wetten nu bekend waren, verjaagd, moest ze zich in het rijk van de zuivere geest terugtrekken, om daar zichzelf en de proletariërs haar hocus-pocus voor te schotelen. De burgerlijke filosofie, die als kritiek van de kennis de grondslagen van de zich zelf zo onwankelbaar voorkomende ervaringswetenschap aanvalt, die naar een andere hogere wereld verwijst, waarvan deze aardse slechts een treurige afspiegeling is, en waarmee de mens door zijn geest in verbinding staat, is daarom het laatste toevluchtsoord van het burgerlijke denken. Zolang er aan het wezen van de geest nog iets onopgehelderd is, is het geloof aan wonderen niet volledig te overwinnen. Daarin ligt de betekenis van de proletarische filosofie van Dietzgen, dat zij het geloof aan wonderen uit zijn laatste schuilhoek heeft verjaagd; zij maakt de menselijke geest tot een eenvoudig natuuring, waarvan de werking voor ons volledig begrijpelijk en bekend is. Daarmee is het eerst mogelijk geworden, alle vooroordeel, al het oude bijgeloof, dat nog in het mensenhof zit, grondig te lijf te gaan, zoals Dietzgen het zelf in zijn geschrift over *Die Religion der Sozialdemokratie*¹³ net als in zijn *Streifzügen*¹⁴ treffend heeft laten zien.

---

12) Pannekoek sluit hier nog aan bij het gemeengoed van de IIe Internationale. Veertig jaar later formuleerde hij de verhouding van het marxisme tot de arbeidersstrijd als volgt: "Zeker, wanneer tegelijk verhelderende theorie de eigen ervaring begeleidt, zou het (revolutionaire proces) gladder, regelmatig, minder catastrofaal gaan. Het is echter zelfoverschatting van de intelligentsia wanneer ze gelooft dat zonder haar studie de arbeiders geen revolutie kunnen maken." Brief aan M. Rubel, d.d. 22 sept. 1953. IISG, Archief Pannekoek, map 108.

13) Joseph Dietzgen, *Die Religion der Sozialdemokratie*.

14) Joseph Dietzgen, *Streifzügen eines Sozialisten in das Gebiet der Erkenntnistheorie* (Omwervingen van een socialist in het gebied van de kennistheorie).

Zo wordt het wetenschappelijk systeem, dat onze strijd draagt, volledig waterdicht gemaakt.

De ruime plaats, die burgerlijk-filosofische ideeën in het revisionisme innemen, zoals het goed tien jaar geleden in de eerste theoretische discussies over de grondslagen van het Marxisme voor de dag kwam, heeft ook de hoop gewekt, om uit de filosofische helderheid van Dietzgen een voordeel te trekken voor de tactische discussies. Ook bij de vaak al te scherpe toon in onze wederzijdse onenigheid moest de wens opduiken, de filosofische leer, dat alle tegenstellingen slechts betrekkelijk zijn en in een hogere eenheid opgaan, als tegengif zou kunnen dienen, om de strijdenden tegen stijfkoppigheid en eenzijdigheid in partijworstelingen te beschermen. Zoals echter de eenzijdige beklemtoning van de tegenstellingen zonder filosofische bemiddeling uit den boze is, zo is het omgekeerde het nog meer. Waartoe de algemeen abstracte filosofie zonder de scherpe praktische klassenstrijdleer van het marxisme leidt, ziet men uit het voorbeeld van een van de grootste schreeuwers van het "dietzgenisme", die vanuit het hogere "kosmische" standpunt, in tegenstelling tot de marxisten met hun klassestandpunt, voor het immigratieverbod in Amerika pleitte. Niet in een veredeling van onze wederzijdse polemische gebruiken, maar voor alles in de filosofische verheldering van de grondslagen van het marxisme ligt de betekenis van Dietzgens werk voor de praktische strijd.

Er zijn redenen, om aan te nemen, dat in de toekomst deze praktische betekenis steeds meer zal toenemen - dezelfde redenen, die verklaren, waarom zij tot dusver slechts gering was. De strijd van het proletariaat was tot op heden wezenlijk voorbereiding, verzameling van krachten; daarom moest het theoretisch onderzoek in deze tijd overwegend historisch en economisch zijn. Het marxisme benadrukte, dat met de produktiewijze noodzakelijk de politieke bovenbouw moest worden omgewenteld, dat de geest door de materie van de werkelijke wereld wordt bepaald en dat deze werkelijke economische wereld steeds meer de voorwaarden van het socialisme verwerkelijkt; deze zekerheid geeft het proletariaat kracht tot een lange voorbereiding. Het onderwerp van het historisch onderzoek was vóór alles: overal de economische ontwikkeling als grondslag van de politieke omwentelingen aan te tonen. In deze politieke geschiedenis had men dus steeds slechts met de materiële krachten en hun eindresultaat, met de zich in de politieke akties doorzettende ideeën, te doen. Wat daartussen lag, het zich langzaam ontwikkelende proces in de hoofden van de mensen, daarop kwam het hier, waar alle interesse zich op de daad concentreerde, weinig aan; en ook de ideeën waren bijzaak, omdat niet zij, maar de noodzakelijkheden van de economie het uiteindelijke resultaat bepaalden. Wil echter het historisch onderzoek dieper op bijzonderheden ingaan, de geleidelijke ontwikkeling van de ideeën in de afzonderlijke personen en de invloed van de traditie nagaan, dan moet het verder gaan dan de stelling, dat het materiële de geest bepaalt, en de wetenschap aanwenden, die ons leert, hoe het materiële zich in de geest van de mensen omvormt.

De interesse voor deze kant van het probleem zal ongetwijfeld met de verdere ontwikkeling van de arbeidersbeweging groeien. In dezelfde mate, waarin de praktische gevechten van het proletariaat zich tot een werkelijke strijd om de heerschappij ontwikkelen, treedt de actieve kant van het marxisme meer op de voorgrond. Wanneer een zware taak op de mensen afkomt, hebben ze niet meer genoeg aan het bewijs, dat de materie de geest bepaalt, maar het probleem, hoever dit proces reeds gevorderd is, dringt zich op. Wat in de geschiedenis nauwelijks voorkomt, omdat we daar altijd slechts met het moment van de daad te doen hebben, het langzame rijpen van de

ideeën, het overwinnen van de remmende traditie, dat wordt in de arbeidersbeweging, waarin we de daad voorbereiden, tot een belangrijk praktisch probleem. Deze problemen kunnen alleen door gebruik te maken van de wetenschap, die de menselijke geest verklaart, de ontwikkeling van de ideeën en het wezen van de traditie belicht, geheel tot klaarheid worden gebracht. We bevinden ons nog pas in het begin van deze ontwikkeling, en precies zoals Kautsky dertig jaar geleden honend kon worden gevraagd, waar die werken dan wel waren, waarin de waarde van het marxisme voor de geschiedenis naar voren treedt, precies zo kan men heden ten dage dezelfde vraag met betrekking tot Dietzgens werk stellen. En precies zo mogen we verwachten, dat zijn vruchtbaarheid voor de proletarische strijd zich in de komende tijd steeds meer zal bewijzen.

- 0 -

DIETZGEN

[Hoofdstuk 4 uit het boek "Lenin als filosoof"]

Toen het burgerlijk materialisme tot ontwikkeling kwam parallel met de klassenstrijd van de bourgeoisie*, was het in vergelijking met het historisch materialisme theoretisch een stap terug, al was het praktisch een historische noodzakelijkheid. Marx en Engels waren zoveel verder, dat zij het slechts beschouwden als een terugval naar een reeds lang overwonnen standpunt, een terugkeer tot ideeën uit de 18e eeuw. Omdat zij de innerlijke leegte van de burgerlijke oppositie doorzagen - daarbij echter tegelijkertijd de levenskracht van de bourgeoisie als klasse onderschatten - hechtten zij ook aan de begeleidende theorie maar weinig waarde. Zij hebben slechts bij een enkele gelegenheid laatdunkende woorden daaraan gewijd, om enige overeenkomst tussen beide materialismen van de hand te wijzen.

De tegenstelling tussen hun historisch materialisme en de grote idealistische systemen van de filosofie, in het bijzonder dat van Hegel, vormde ook later de kern van hun filosofisch standpunt; in de *Anti-Dühring* van Engels vormt dit aspect van hun dertig jaar eerder ontwikkelde theorie de onvermijdelijke basis. Daarom worden in dat boek de kernproblemen van het burgerlijk materialisme niet behandeld; het ging immers in het bijzonder om de sociale opvattingen van Dühring.

Maar het burgerlijk materialisme was meer dan een simpele herhaling van het materialisme van de 18e eeuw. Het baseerde zich op de geweldige ontwikkeling van de natuurwetenschappen in de 19e eeuw; hun waarheid vormde zijn kracht. Een kritiek van zijn grondslagen moest derhalve een geheel andere probleemstelling behelzen dan die waarmee men zich bezig had gehouden in de tijd van de na-Hegelse filosofie. Nodig was een kennistheoretische kritiek van de inzichten die algemeen als het resultaat van de wetenschap aanvaard werden en die ook Marx en Engels, zij het met kritisch voorbehoud, gedeeltelijk overnamen.

Hier ligt het belang van de geschriften van Joseph Dietzgen. Dietzgen baseerde zijn maatschappelijke opvattingen volledig op de theorieën van Marx en beschouwde zich als diens leerling. Maar op het gebied van de filosofie was hij een zelfstandig denker, die uit de theorie van Marx consequenties trok voor de theorie van het denken. Marx en Engels waren, hoewel zij veel daarvan waardevol achtten, lang niet met alles wat Dietzgen schreef ingenomen; zij hekelden zijn herhalingen, vonden hem vaak verward, en het valt te betwijfelen of ze de wezenlijke punten waarop het hierbij aankomt en die ver af lagen van wat hen bezig hield, hebben begrepen.

Inderdaad zoekt Dietzgen, met telkens nieuwe vormen van beschrijving algemeen begrip van het denkproces te wekken; hij geeft zich, opdat er geen sprake zal zijn van dogmatisme en om de lezer dialektisch te leren denken, vooral moeite om de tegenstelling van waarheid en dwaling niet te verabsoluteren en van iedere waarheid haar beperktheid aan te tonen.

Hoewel hij vooral in zijn latere geschriften nu en dan vaag wordt, bevatten vooral zijn eerste werk *Het wezen van de menselijke hoofdarbeid* (1869), maar ook zijn *Zwerftochten van een socialist in het gebied van de kennisleer* (1877) en andere

---

* Over inhoud en betekenis van het burgerlijk materialisme handelt het 3e hoofdstuk van "Lenin als filosoof" (noot van de vertaler).

kleinere opstellen, de klare, heldere uiteenzettingen van het wezen van het denkproces, die deze teksten tot een waardevol aanvullend bestanddeel van het marxisme maken.

De eerste grote vraag van de kennistheorie, die waar de ideeën in het mensenhoofd vandaan komen, werd door Marx en Engels met het historisch materialisme beantwoord. De tweede grote vraag, hoe de ideeën in het hoofd worden gevormd, werd beantwoord door Dietzgen. Marx toonde aan, hoe de produktieverhoudingen de inhoud van het denken veranderen; Dietzgen onderzocht de wetten van het denken zelf. Marx liet zien, dat de inhoud van het denken volledig bepaald wordt door de werkelijke wereld; Dietzgen liet zien hoe de gedachten zich tot de werkelijkheid verhouden. Zoals Gorter het in zijn boek *Het historisch materialisme* formuleerde: "Marx maakte de werking van de maatschappij op de geest duidelijk; Dietzgen legde uit hoe de geest zelf werkt".

Dietzgen knoopt behalve bij de verschijnselen die een plaats innemen in het denken van elke dag, vooral aan bij de praktijk van de natuurwetenschap. "Systematisering is het wezen, is de algemene uitdrukking voor de gehele werkzaamheid van de wetenschap. De wetenschap wil niets anders dan de voorwerpen van de wereld voor ons hoofd in orde en systeem brengen". Het menselijke denkvermogen neemt uit een groep van verschijnselen het gemeenschappelijke, abstraheert van de bijzonderheden en legt het algemene in begrippen vast, drukt dat wat zich herhaalt in een regel uit.

Het door de geest gevormde begrip verhoudt zich tot zijn onderwerp als het abstrakte zich verhoudt tot het konkrete. "Door middel van het denken bezitten wij in potentie de hele wereld dubbel: buiten in de werkelijkheid, vanbinnen in gedachte, in de voorstelling . . . Het hoofd neemt niet de dingen zelf op, maar slechts hun begrippen, hun voorstelling, hun algemene vorm . . . Voor de oneindige menigvuldigheid der dingen, voor de ontelbare rijkdom van hun eigenschappen, is er in het hoofd geen ruimte". Voor de voorspelling van de gebeurtenissen, die wij nodig hebben om te leven, is dat ook niet nodig; wij hebben alleen maar de algemene regels nodig. De tegenstelling tussen denken en zijn, tussen het geestelijke en het materiële is dus tegelijkertijd de tegenstelling tussen het abstrakte en het konkrete, tussen het algemene en het bijzondere.

De tegenstelling is echter niet absoluut. De hele wereld is materiaal voor de denkbaarheid, zowel al het geestelijke als het zichtbare en tastbare. Het geestelijke is ook werkelijk aanwezig en dient daarom zelf weer als objekt van de begripsvorming; de geestelijke verschijnselen worden in het begrip van de geest samengevat. Denken en zijn vormen samen één enkele samenhangende wereld van het zijn, waarin het zijn het denken bepaalt en het denken, bij de menselijke werkzaamheid, terugwerkt op het totale zijn.

De wereld als geheel is een eenheid, waarin elk deel er slechts is als deel van het geheel; alles ervan bestaat uit werking van het geheel, zijn bijzondere natuur is de totaliteit van zijn betrekkingen tot het geheel. Derhalve is ook de geest, dat wil zeggen al het geestelijke, een deel van de gehele wereld, welke wij dan tegenover de geest stellen als de "werkelijkheid".

Als wij derhalve de werkelijke materiële wereld als het primaire beschouwen en de geest als het afgeleide, dan betekent dat bij Dietzgen niets anders dan het tegenover elkaar stellen van geheel en deel. Dat is dus werkelijk monisme, waarbij al het geestelijke en al het materiële tot een eenheid is verbonden en elkaar volledig bepaalt.

Dit tegenover elkaar plaatsen van de werkelijke wereld der verschijnselen en de door het denkvermogen daaruit gevormde wereld der begrippen was bijzonder geschikt

om het wezen van de natuurwetenschappelijke begripsvorming te verhelderen. Dietzgen citeert de uitspraak van een natuurkundige over het werkelijke karakter van de lichtverschijnselen. Die bestaan uit snellere of langzamer trillingen, die zich in de wereldether die het ganse heelal vult met een snelheid van 300.000 km als golven voortplanten. Dat is, zegt de natuuronderzoeker, de feitelijke werkelijkheid van het licht, terwijl al hetgeen wij als kleur en licht zien, voor ons slechts een verschijningsvorm is.

Dietzgen antwoordt: "Het bijgeloof van de filosofische speculatie maakt dat de wetenschappelijke methode van de afleiding der theorie uit de werkelijkheid wordt miskend wanneer de 'golven die in rusteloze opeenvolging met een snelheid van 40.000 mijl per seconde door de ether jagen' als de werkelijke en ware natuur van licht en kleur tegenover de kleurige lichtverschijnselen worden geplaatst. Het verkeerde hiervan wordt duidelijk wanneer dan de lichamelijke wereld van de ogen een 'schepping van de geest' en de door de 'scherpzinnigheid van de grootste geesten' onthulde ethertrillingen van 'lichamelijke natuur' worden genoemd." Het is precies omgekeerd, gaat Dietzgen verder: de kleurige wereld van alle zichtbare verschijnselen is de werkelijke wereld, terwijl de ethergolven datgene zijn wat de menselijke geest uit deze verschijnselen konstrueerde.

Het is duidelijk, dat het bij deze tegenstelling gaat om een verschillende betekenis van datgene, wat men onder waarheid en werkelijkheid verstaat. De enige maatstaf, waarmee wij kunnen vaststellen of wij juist denken, is het experiment, de praktijk, de ervaring. Het meest direkte van onze ervaringen is dan de ervaring zelf; het zekerste is de wereld der verschijnselen; zij is de onmiskenbaar gegeven werkelijkheid.

Zeker, wij kennen verschijnselen die alleen maar schijn zijn. Dat betekent, dat het niet klopt wat de diverse zintuigen ons vertellen en dat dit op een andere manier met elkaar in verband moet worden gebracht om een wereldbeeld zonder tegenspraken te verkrijgen. Indien wij het beeld dat wij achter de spiegel lijken te zien en dat wij niet kunnen betasten voor "werkelijk" houden, dan zouden wij door zulk een verward wereldbeeld bij onze praktische bezigheid steeds gehinderd worden en mislukkingen ondervinden. De gedachte dat heel de wereld der verschijnselen schijn zou kunnen wezen, zou slechts zinvol kunnen zijn voor wie gelooft, dat hij buiten de zinnelijke ervaring nog een andere bron voor kennis heeft (bijvoorbeeld een stem van god in zijn binnenste) waarmee hij die andere bron in overeenstemming moet brengen.

Hanteert men dezelfde maatstaf van de praktijk bij de natuurvorser, dan blijkt, dat ook zijn denken juist is. Want met behulp van de vibrerende wereldether was hij in staat niet weinig verschijnselen die eerder niet waren waargenomen op de juiste wijze te duiden. Zijn theorie is een goede, een juiste theorie. Ze is waarheid, omdat zij het algemene, het gemeenschappelijke van al die verschijnselen in korte vorm zo samenvat dat zij met al hun duizendvoudige verscheidenheid daaruit direkt kunnen worden afgeleid. Wij kunnen derhalve de ethergolven een goed, een waar beeld van de werkelijkheid noemen. Maar de wereldether zelf is onttrokken aan onze waarneming; wij nemen alleen maar lichtverschijnselen waar. Hoe kunnen de natuurkundigen dan over de ether en zijn trillingen als een werkelijkheid spreken?

Allereerst door analogie, als een model. Wij kennen uit ervaring golfbewegingen in de lucht en in het water; wanneer wij nu aannemen dat dergelijke golfbewegingen plaats vinden in een soortgelijke nog fijnere de hele wereldruimte vullende, maar niet merkbare stof, dan kunnen wij terstond een aantal uit lucht en water bekende verschijnselen die het gevolg daarvan zijn daaraan toeschrijven, en we vinden dan dat ze kloppen.

pen. Bovendien ligt in het woord werkelijkheid besloten, dat men de analogie gebruikt om de waargenomen wereld enigermate te verruimen. Met ons "geestesoog" zien wij dan stoffen, lichamen, processen, bewegingen, allemaal zo fijn en klein dat wij ze zelfs met de microscoop niet kunnen waarnemen, maar die wij ons alleen kunnen voorstellen in overeenstemming met het beeld van onze ervaringswereld.

Maar hiermee kwamen de natuuronderzoekers toch nog in moeilijkheden. Het model klopte niet helemaal; aan de wereldether moesten heel andere eigenschappen worden toegeschreven dan aan de lucht en aan het water, eigenschappen die zo sterk afweken van die van de ons bekende stoffen, dat een engelse natuuronderzoeker eens opmerkte, dat de wereldether zoiets als pek moest zijn. Toen bleek dat het licht bestond uit elektrische en magnetische trillingen, moest men aannemen dat de wereldether de elektrische en magnetische verschijnselen tot stand bracht. Dan moest deze van een structuur zijn met eigenschappen, die men zich alleen maar kon voorstellen of bedenken als een ingewikkeld systeem van bewegende, draaiende en spanning veroorzakende zaken. Dergelijke grove mechanische materiële modellen konden bepaald niet doorgaan voor de ware werkelijkheid van een wereldstof die de ruimte tussen de atomen volledig vult.

Erger werd het toen in de nieuwe eeuw de relativiteitstheorie het bestaan van de een of andere wereldether twijfelachtig maakte. De natuurkundigen wenden eraan wederom met een lege ruimte te werken, waaraan dan echter eigenschappen werden toegeschreven die alleen maar met behulp van mathematische formules duidelijk konden worden gemaakt. Deze formules zijn tenslotte het enige dat nodig is voor een verklaring van de verschijnselen; de modellen en voorstellingen zijn slechts iets extra's en de "waarheid" van een theorie zegt alleen maar dat haar formules juist zijn.

Nog erger werd het toen zich verschijnselen voordeden die alleen maar te verklaren, dat wil zeggen te beschrijven en samen te vatten waren wanneer het licht werd opgevat als een stroom van voortvliegende deeltjes. Het zij opgemerkt, dat ook de voormalige trillingstheorie gehandhaafd bleef en al naar behoefte diende de ene of de andere theorie te worden gehanteerd. Beide, ofschoon kennelijk met elkaar in tegenspraak, waren waar binnen het gebied waarop ze werden toegepast. Nu ging ook de natuurkundigen een licht op, dat hun voorstellingen die voorheen golden als de werkelijkheid achter de verschijnselen, alleen maar beelden waren, modellen die een betere kijk op de verschijnselen mogelijk maakten, dus dat waren wat wij abstrakties noemen.

Toen Dietzgen zijn kritische opmerkingen neerschreef, die eenvoudig de konsekwentie waren van zijn historisch materialistische denkwijze, was er nauwelijks één natuurkundige die niet geloofde dat de wereldether de ware werkelijkheid van de lichtverschijnselen was. De stem van de handwerker drong niet door tot de collegelalen van de universiteiten. Thans zijn het de natuurkundigen die meer en meer de nadruk leggen op de kennistheoretische basis van hun wetenschap, die steeds meer betogen dat hun wetenschap naar samenhangen en formules zoekt met behulp waarvan uit vroegere of bekende verschijnselen nieuwe, nog onbekende zouden kunnen worden afgeleid.

In het woord "verschijnsel" ligt stellig een instinctief gevoelde tegenstelling tot een "wezen" der dingen besloten. Wanneer men van verschijnselen spreekt dan moet er toch iets zijn dat verschijnt. Helemaal niet, zegt Dietzgen, verschijnselen treden op (of verschijnen); daarmee is alles gezegd. Men moet bij dit woordenspel natuurlijk niet aan de persoon van de waarnemer denken, aan wie iets verschijnt; alles wat gebeurt, alle gebeurtenissen en voorvallen, onverschillig of ze aan een mens verschijnen dan wel nu

net precies door niemand worden waargenomen, vormen bij elkaar de wereld en worden hier de verschijnselen genoemd.

“De zintuiglijke waarneming is naar bekend een eindeloze verandering van de stof . . . De zintuiglijke wereld of het universum is overal en te allen tijde karakteristiek, nieuw, nooit eerder er geweest. Het ontstaat en vergaat, vergaat en ontstaat onder onze handen. Niets blijft gelijk, bestendig is slechts de eeuwige verandering, en ook de verandering is verschillend . . . Weliswaar beweert de (burgerlijke) materialist dat de stof bestendig, eeuwig en onveranderlijk is . . . Maar waar vinden wij deze eeuwige, onveranderlijke, derhalve vormloze stof? In de zintuiglijk waarneembare werkelijkheid treffen wij steeds alleen maar gevormde, vergankelijke stoffen aan . . . De eeuwige materie, de onvergankelijke stof bestaat in de werkelijkheid of de praktijk alleen maar als de som van zijn vergankelijke verschijnselen”. Kortom, de materie is een abstraktie.

De natuurkundigen spreken niet, zoals de vroegere filosofen, van het “wezen” van de dingen, maar van de materie als datgene wat wordt waargenomen, als het blijvende bij de wisseling der verschijnselen. De materie is het werkelijke, de wereld is de totaliteit van alle materie. Bij alle verandering vindt de natuurkunde de atomen als de nauwkeurig bepaalde onveranderlijke bouwstenen, die met hun voortdurend wisselende verbindingen de indruk wekken van wisselende verschijnselen. Uitgaande van het model van de ons omringende harde voorwerpen worden die kleine deeltjes aangenomen, waaruit alles, ook het stromende water en de vormloze lucht bestaat.

De waarheid van deze atoomtheorie is duizendvoudig bevestigd door de verklaring van talloze verschijnselen en geslaagde proeven waarvan de uitkomst tevoren was voorspeld. De atomen zijn natuurlijk niet het waargenomen verschijnsel zelf, het bestaan ervan is steeds een konklusie van ons denkvermogen. Als zodanig zijn zij van dezelfde aard als alle produkten van ons denkvermogen; hun scherpe begrenzing, hun precieze natuur wordt bepaald door de abstraktie. Deze abstraktie brengt het algemene, het gemeenschappelijke van de verschijnselen tot uitdrukking, dat wij nodig hebben om het resultaat van processen te kunnen voorzien.

Voor de natuurkundigen waren de atomen niet enkel als begrip en abstraktie, maar ook in de konkrete werkelijkheid de scherp van elkaar gescheiden, onveranderlijke deeltjes, gelijk bij elk chemisch element, met nauwkeurig vastgestelde eigenschappen en nauwkeurig bepaalde massa. Maar de moderne ontwikkeling van de wetenschap heeft een eind gemaakt aan deze illusie. In de eerste plaats zijn de atomen opgesplitst in nog kleinere elementaire delen: elektronen, protonen, neutronen. Die kunnen niet worden beschouwd als scherp van elkaar gescheiden, zich op één bepaalde plaats zich bevindende deeltjes, de moderne natuurkunde leert dat zij een golfbeweging vertonen door het ganse heelal.

Wat zich in golven beweegt is natuurlijk geen materie meer, het is zelfs niet meer iets, men kan het het beste als een mathematische waarschijnlijkheid definiëren. Vroeger kon de materie worden gewogen, kon haar massa worden vastgesteld en de onveranderlijkheid ervan was een bepaalde grootheid. Tegenwoordig verandert de massa met de bewegingstoestand en het begrip massa kan niet scherp meer worden onderscheiden van het begrip energie: de begrippen gaan in elkaar over. Vroeger leek alles in het wereldbeeld van de natuurkunde duidelijk en zonder tegenstrijdigheden en vandaar noemde men dat vol trots “de werkelijke” wereld. Tegenwoordig stuit de natuurkunde op onoplosbare tegenstrijdigheden wanneer zij ervan uitgaat dat grondbegrippen als materie, massa of energie vaste, van elkaar gescheiden, objektieve kenmerken zijn. De tegenstrijdigheid verdwijnt wanneer deze begrippen worden verstaan

als steeds weer opnieuw aangepaste vormen van de abstraktie met behulp waarvan de steeds omvangrijker wordende wereld der verschijnselen wordt verklaard.

Iets dergelijks geldt ook voor de krachten en de kausale natuurwetten. Dietzgens uiteenzettingen over de kracht zijn niet helder en staan niet op de huidige hoogte van de wetenschap. Blijkbaar is ook hij in verwarring gebracht doordat de Duitse natuurkundigen uit zijn tijd het woord kracht dikwijls op weinig consequente manier gebruikten. Overigens kan de zaak met behulp van een simpel voorbeeld, zoals dat van de zwaartekracht, gemakkelijk verduidelijkt worden.

De zwaartekracht, de aantrekking van de aarde, zeggen de natuurkundigen, is de oorzaak van het vallen. Maar oorzaak is hier niet iets dat voorafgaat, oorzaak en werking zijn er tegelijkertijd. Nu is zwaartekracht of aantrekking alleen maar een naam, een woord dat niet meer zegt dan het verschijnsel zelf. Wij spreken van oorzaak als het algemene, het begrip dat alle concrete verschijnselen van de val omvat. Wezenlijker als het woord is de wetmatigheid: alle vrij bewegende lichamen op aarde ondervinden een konstante neerwaarts gerichte versnelling.

Wanneer deze natuurkundige wet met een mathematische formule wordt uitgedrukt, dan kan daarmee de beweging van alle vallende of weggeslingerde voorwerpen berekend worden. De wet betreffende de val vat dus al deze bewegingen samen; men behoeft niet alle afzonderlijke ervaringen te onthouden om te weten wat er in de toekomst bij elke val zal gebeuren; het is voldoende dat men de wet, de formule kent. De wet is de begripsmatige abstraktie die ons denkvermogen aan de hand van de verschijnselen van de val heeft geproduceerd. Het is een precieze formulering, die geacht wordt absoluut en algemeen te gelden, terwijl de diverse verschijnselen steeds afwijkingen vertonen, die wij dan toeschrijven aan bijkomstige omstandigheden.

Newton heeft de wet van de zwaartekracht ook toegepast op de beweging van de hemellichamen. De beweging van de aarde om de zon en die van de maan om de aarde werd "verklaard" door aan te tonen dat daarbij dezelfde kracht werkzaam is die wij bij het aardoppervlak als de zwaarte kennen; het onbekende werd tot het bekende herleid. Zijn wet van de zwaartekracht levert een formule op, die het mogelijk maakt de beweging van de hemellichamen te berekenen en dat die berekeningen kloppen bewijst de juistheid van de wet.

De natuurkundigen beschouwden vervolgens de aantrekkingskracht als de "oorzaak" van de beweging der planeten; de aantrekkingskracht was zoiets als een kleine, geheimzinnige kabouter, een geestelijk wezen dat de bewegingen stuurde. De wet was zoiets als een in de natuur heersend gebod waaraan de lichamen moesten gehoorzamen. In werkelijkheid is hier de "oorzaak" de korte samenvatting en de "werking" de veelheid der afzonderlijke verschijnselen. In de wet zijn alle ingewikkelde verschijnselen begrepen waaruit het menselijk denken haar door abstractie heeft gevonden.

De formule die de versnelling van elk deeltje aan zijn afstanden tot andere massa's in het heelal registreert, zegt in het kort precies hetzelfde als wat volgt uit een beschrijving van alle ingewikkelde bewegingen van de lichamen. De aantrekkingskracht als een bijzonder iets, dat de bewegende lichamen stuurt, bestaat niet in de natuur maar in ons hoofd. Zij heeft zomin een eigen bestaan in de buitenwereld in de vorm van een voorschrift of een speciale eigenschap als de door Snellius geformuleerde wet van het breken van de lichtstralen, die naar de vorm een eigenschap van of een voorschrift voor de lichtstralen is, doch in feite alleen maar de mathematische consequentie van de lichtsnelheid. De weg van de lichtstralen kan men, in plaats van door deze wet, even goed verklaren met het beginsel van de "kortste lichtweg".

Op een dergelijke wijze geven de natuurkundigen, rekening houdend met de relativiteitstheorie, er de voorkeur aan de bewegingen in het heelal niet met behulp van de wet van de aantrekkingskracht te verklaren maar aldus, dat de kortste weg wordt gevolgd in een vierdimensionale wereld van ruimte en tijd. En wanneer de moderne natuurkundigen in plaats van de oude zienswijze van Newton dit nieuwe wereldbeeld willen beschouwen als de ware, werkelijke wereld achter de verschijnselen, dan kan op beide zienswijzen dezelfde kritiek worden uitgebracht. Beide zijn een abstraktie, een door denk arbeid verkregen samenvatting van de verschijnselen, met dien verstande dat de moderne opvatting de betere is - doelmatiger en daarom juister - omdat zij niettegenstaande de ingewikkelde mathematica in beginsel eenvoudiger is en enkele verschijnselen verklaart die met behulp van de theorie van Newton over de aantrekkingskracht onverklaard moesten blijven.

Wat men dus de "kausaliteit" of de "wetmatigheid" in de natuur noemt - soms wordt zelfs van een "kausaliteitswet" gesproken, wat erop neerkomt dat in de natuur de wet geldt dat er wetten heersen! - komt eenvoudig hierop neer, dat bij de verschijnselen een bepaalde regel ontdekken, de vorm daarvan al uitdrukt dat deze onvoorwaardelijk geldt. Het feit, dat beperkingen en voorwaarden nadrukkelijk als zodanig worden vermeld, dat afwijkingen als zodanig worden genoteerd, dat men deswege poogt verbeteringen aan te brengen in de formulering van de wet, dat de formulering ervan zo dient te zijn, dat zij absoluut geldig is.

We rekenen er dan op, dat zij ook in de toekomst geldig zal blijken, anders mist de wet haar doel en is geen echte wet. En als zij niet of niet precies geldig blijkt, dan zoeken wij daarvoor een reden, dat wil zeggen dan proberen wij de afwijking samen met andere soortgelijke gevallen in een nieuwe regel samen te vatten.

Spreekt men van wetmatigheid in de natuur, dan bedoelt men daarmee hetzelfde wat met een ander woord natuurnoodzakelijkheid wordt genoemd. Maar van noodzakelijkheid in de natuur spreken wil zeggen dat een menselijke uitdrukking voor de natuur wordt toegepast; het is een verkeerde toepassing omdat daarmee de gedachte van een dwang van buitenaf verbonden is.

Nog verkeerder is de benaming *determinisme*, die dikwijls wordt aangetroffen in geschriften van burgerlijke auteurs. Alsof de toekomst van tevoren door de een of ander zou zijn bepaald. Dan kan nog eerder het woord noodzakelijkheid dienen om aan te geven dat bij processen in de natuur geen willekeur en geen toeval heerst - wat overigens wederom woorden zijn die betrekking hebben op menselijk handelen. De oude theologie veronderstelde zulk een willekeur.

Juister is het om te zeggen, dat elk volgend ogenblik alles in de natuur volkomen wordt bepaald door wat er het voorafgaande ogenblik was. Met andere woorden zeggen wij ook, dat de natuur een eenheid is, dat zij ondanks alle veranderingen steeds dezelfde natuur blijft. Elk deel ervan is oneindig verstrengeld met alle andere delen verbonden; hun gedeeltelijke afhankelijkheid van elkaar brengen wij tot uitdrukking in onze wetten.

De natuurwetten zijn de menselijk onvolkomen, telkens voor aparte deelgebieden geformuleerde uitdrukkingen van de algemene natuurnoodzakelijkheid. Deze noodzakelijkheid bestaat alleen maar voor het geheel van de wereld; voor elk apart gebied, dat wij bij ons onderzoek apart van het geheel en afzonderlijk bekijken, bestaat de noodzakelijkheid slechts onvolkomen. De wet van de aantrekkingskracht bestaat als zodanig niet in de natuur, de bewegingen van de planeten worden hiermee ook niet volledig verklaard. Maar wij zijn er van overtuigd dat deze bewegingen zelf op ongetwijfeld

vaste, duidelijke manier plaats vinden en niet anders dan natuurnoodzakelijk zijn bepaald.

De betekenis van het marxisme wordt vaak hierin gezien, dat het voor het eerst een natuurwetenschap van de maatschappij heeft ontwikkeld, dat wil zeggen er op wijst dat evenals in de natuur ook in de geschiedenis van de mensheid vaste wetten gelden en dat de ontwikkeling van de maatschappij niet op toevallige manier maar met natuurnoodzakelijkheid geschiedt. Men zou op grond daarvan dus kunnen zeggen dat in de mensenwereld sprake is van determinisme en dat er geen plaats is voor de opvatting dat het menselijk handelen en willen vrij en niet door oorzaken wordt bepaald.

Wat dat betekent zal nu duidelijk zijn. Alles in de wereld, dat wil zeggen in natuur en maatschappij samen, wordt ieder ogenblik bepaald door hoe het tevoren was. Dat de wereld een eenheid is, dezelfde wereld blijft, wil zeggen dat de lotgevallen van ieder deel, ook van elk deel der mensheid, voortvloeien uit de werkingen van de natuur en de mensenwereld. Uit waargenomen regelmatig voorkomende ontwikkelingen in elk gebied zoeken wij ook hier regels en wetten te formuleren. Maar hier ligt de gedachte om aan zulke wetten een zelfstandig bestaan toe te schrijven veel minder voor de hand dan bij de natuur.

De natuuronderzoeker is gauw geneigd om te geloven dat de wet van de aantrekkingskracht als een zelfstandig natuurwezen bestaat. Gaat het om een ontwikkelingswet in de maatschappij dan valt het moeilijker aan te nemen dat een dergelijke wet als een bijzonder iets temidden van de mensen bestaat als fatalisme dat hen beheerst. Net als de natuurwetten zijn ook de maatschappelijke wetten afgeleid uit de regelmatige ervaring, in absolute vorm gegoten abstrakties. Voor zover ze noodzakelijkheid uitdrukken is dat een konsekwentie van de noodzakelijkheid dat de mens moet eten om te leven, ze drukken de verbondenheid uit van de mensen als een deel van heel de wereld.

De maatschappelijke ontwikkelingswetten kunnen echter tengevolge van de gecompliceerdheid der menselijke verhoudingen, veelal veel minder scherp geformuleerd worden als de natuurwetten. Hier geldt dus des te meer dat deze wetten weliswaar uitdrukken wat wij verwachten, maar dat de werkelijke ontwikkeling nooit precies met de verwachting overeenkomt. Het is al een belangrijke vooruitgang, dat in grote trekken de hoofdlijnen der ontwikkeling juist konden worden getrokken.

De betekenis van het marxisme ligt niet in de geformuleerde regels op zich, maar in zijn methode, in de stelling dat natuurnoodzakelijkheid, dat wil zeggen verbondenheid met het geheel van de wereld, bestaat. De betekenis van het marxisme bestaat dus hierin, dat in beginsel bij elk verschijnsel in de mensenwereld gekeken moet worden naar de materiële, werkelijke factoren waarmee het samenhangt.

**EEN BRIEF VAN ANTON PANNEKOEK
AAN E.K. IN DEN HAAG ***

AMSTERDAM, 18 januari 1938.

Waarde kameraad,

Gaarne wil ik proberen na te gaan, hoe het met de kwestie van de oorzakelijkheid staat. Het komt mij voor, dat er onder dat woord dikwijls twee verschillende dingen bedoeld worden. En daarin kan ook de reden van het meningsverschil liggen. In ons gewone leven noemen wij een oorzaak datgene dat voorafgaat: er valt een steen of blok naar beneden; daarna zien of horen wij de plons in het water; dan zeggen wij dat het vallen van de steen de oorzaak is van de plons. De regen is de oorzaak van het natworden van de grond en het weer groeien van de plant; de zonneschijn is de oorzaak van het warm worden van de muur. Deze betrekking tussen de vroegere oorzaak en het daarop volgende gevolg is het dunkt mij, die uw opvatting beheerst.

Maar er zijn nog andere verschijnselen, waar ook de namen oorzaak en gevolg gebruikt worden en die zijn vooral in de wetenschap van belang geworden. De steen valt, omdat de aarde hem aantrekt, de zwaartekracht is de oorzaak van het vallen. Oorspronkelijk heeft men daarbij ook wel de gedachte gehad, dat die zwaartekracht er altijd al was en nu, nu men de steen loslaat, begint hij te vallen. Maar hier is toch eigenlijk gelijktijdigheid; de zwaartekracht is gelijktijdig met het vallen, ze trekt altijd door en maakt de snelheid aldoor groter (zodat oppervlakkig denken, dat alleen op de vaart van de steen let, meent dat die achterna komt).

Een kracht in de natuur is er tegelijk met zijn werking en deze soort krachten zijn het, die in de wetenschap oorzaken heten. En hierover is men toch reeds lang tot het inzicht gekomen, dat het woord oorzaak een verkeerde naam is, tenminste in de oude betekenis; dat men er niet bij denken moet aan iets dat er al was en oorspronkelijker was en dat de zaak verklaart, maar dat het enkel een samenvattende naam is. Zwaartekracht zegt niets meer dan het vallen zelf, verklaart ook niets en is alleen als algemene naam als zogenaamde wet, als formule voor alle verschijnselen van waarde.

Omdat de verheldering van inzicht, die tot dit begrip van de oorzaken in de wetenschap voert het eerst uit het marxisme is gekomen (in de geschriften van Dietzgen vooral) mogen wij de oude voorstelling wel een burgerlijke beperktheid noemen. Op te merken is daarbij, dat ook enkele burgerlijke natuuronderzoekers (zoals Mach) veel gedaan hebben om dat oude geloof te verstoren. Dit is het wat de anderen ** blijkbaar bedoelen.

---

*) E., die destijds behoorde tot een kleine marxistische groep, schreef Pannekoek om zijn oordeel te vragen over een binnen die groep bestaand meningsverschil naar aanleiding van uiteenzettingen van Joseph Dietzgen. Het zal de lezers van deze brief ongetwijfeld niet ontgaan, dat Pannekoek in zijn antwoord hetzelfde duidelijk probeert te maken, wat hij ook in datzelfde jaar in het aan Dietzgen gewijde hoofdstuk van "Lenin als filosoof" zou betogen. Dat is voor ons ook de aanleiding geweest om zijn brief op deze plaats af te drukken (D&G).

***) Met "de anderen" zijn uiteraard zij bedoeld wier opvattingen verschilden van die van E.

Wat nu het verdere van uw schrijven betreft, zo is er veel in de gedachtengang wat mij wel juist voorkomt, maar toch niet alles even helder. Het is trouwens voor ieder moeilijk hier tot volkomen helderheid te komen. Wat gij meent is blijkbaar dit: de wereld is steeds als geheel dezelfde wereld; in al zijn voortgaan blijft hij steeds identiek dezelfde. Wij echter ondervinden in ons bewustzijn de tijd als een voortlopen van steeds nieuwe ogenblikken "nu". Wij nemen dus de wereld nieuw [waar] elk ogenblik en de eenheid en hetzelfde blijven van de wereld moet dus voor ons de vorm aannemen, dat al het volgende door het vorige bepaald is, dus het vorige oorzaak, het volgende gevolg.

Alleen zou ik niet willen beweren, dat als wij denken, wij dit doen buiten het zijn en dat het zijn ontijdelijk is. De enige wereld die wij kennen, is die van onze ervaring, de wereld der verschijnselen en daarin is de voortlopende tijd evenzeer een ervaringsfeit als het andere. Praten over wat buiten de ervaring zou kunnen zijn is zinloos. Ons denken is ook deel van al dit zijn. Daar het niet al het zijn zelf omvat, neemt het, praktisch, zijn standpunt in [in] het ogenblik en de beperkte plaats en omgeving die het overziet. En daarom drukt het dan het zichzelf blijven van de wereld uit door te zeggen, dat al het vroegere oorzaak van al het latere is. Maar praktisch doet het dit gebrekkig, door in beperkt gebeuren en in beperkt gebied deze samenhang in de onderdelen vast te willen leggen.

Dat geldt evenzeer voor het tijdelijk opeenvolgen als voor de samenhangen op aparte gebieden, die de wetenschap als krachten, oorzaken en wetten ontdekte en die dus altijd verbeterd moeten worden. Kausaliteit, zou ik zeggen, is voor ons de manier om onze ervaring over de wereld te ordenen.

Ik hoop, dat deze beschouwing misschien iets tot verheldering van het geschilpunt mag bijdragen.

Met vriendelijke groeten
(w.g.)Ant. Pannekoek

- o -